

ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔՈՒՄ

Լ. ԱՃԵՄՅԱՆ

ԶՐՈՍԱՊՏՈՒՅՏ ԴԵՊԻ ԳԵՂԱՐԴ ԵՎ ԳԱՌՆԻ

Հաճելի են ամառնային կիրակիները Հայաստանում: Հանգստյան այդ օրերը հաճախ վերածվում են ուրախության օրերի այգիներում ու պարտեզներում, կուլտուրայի պարկերում, Սևանի ափերի վրա և հնադարյան մենաստանները հովանավորող հարյուրամյա ընկուզենիների հովանու ներքև, նաև պաղաղբյուրների գլուխը կամ լեռներից կյանքոտ աղմուկով իջնող սառնորակ ու վճիռ առուների եզերքին: Կիրակիները զվարճությամբ անցկացնելու սովորությունը մեծ է մանավանդ երևանցիների մեջ, որովհետև ամառնային շոգը կարծես ամենից ավելի այստեղ է զգացնում իր սաստկությունը:

Աշխատանքի ընկերներիցս ոմանք որոշել էին այս անգամ զբոսապուտյուի դնալ Այրի վանք կամ Գեղարդ, Երևանից մոտ 45 կիլոմետր հեռու դեպի հարավ-արևելք, և այդ առթիվ այցելել նաև Գառնին կամ Տրդատաբերդը, 7 կիլոմետր նվազ հեռու առաջինից, նույն ճամբու վրա: Գիտեի՞ թե իմ տարիքի մարդոց համար մեծ ռիսկ է դժվարություններով լի այդ ճամբորդությունը, բայց մեր նախնայաց մեծագործությունները, մեր ժողովրդի քաղաքակրթության բարձրագույն հուշարձանները կենդանի աչքով տեսնելու փափագը այնքան մեծ է, ինձ համար, որ որոշեցի ետ չմնալ ընկերներիցս: Մտադրված էր գիշերը Գեղարդում անցկացնել և հաջորդ օրը Գառնի այցելել:

Ու հուլիս 1-ի շաբաթ օրը, աշխատանքից հետո, երկու մեծ ավտոմեքենաներ, մեր 40 հոգինոց խումբը առած, մագլցում են Նորքի բարձունքներն ի վեր, ուրախության աղաղակներով, երգելու ծիծաղի աղմուկով լցնելով ձորերն ու ծործորները:

Քիչ հասնո Նորքի բարձրությունների վրա ենք: Տարտը է տեսարանը այստեղ իր հմայիչ գեղեցկությամբ: Ետին է մնացել Արարատյան դաշտը, մութի մեջ թաղված: Ա-

րևոյան հորիզոնի վրա վեհափառ Արարատը մեզ է հետևում կարծես լեռների ընդմիջից կամ նրանց գագաթների վերևից: Հյուսիսակողմը, Արագածը ամպի սպիտակ շղարշներով է պճնվել, ամեն կողմ լեռներ, փղզումների հետևանքով տարօրինակ կերպարանքներ ստացած, ամեն կողմ ձորեր անդրնդախոր, եզերքների վրա հսկայական ժայռեր կախված, իսկ անմիջական շուրջը ցանքերի տարածությունները, ուր դեռ կանաչ ցորենահասկերը քնքուշ նազանքով են տատանվում իրիկնապահի անուշ զեփյուտից, մինչ դեպի իր գիշերային կայանը հակած հուլիսյան արևը իր թրթռուն շողերովը լրացնում է վեհությունը համայնապատկերին: Ու յուրովի, իբրև մի շատ բնական արտահայտություն, կրկնում ես բանաստեղծի հետ.

«Հե՛յ շան Երևան, ինչքա՛ն սիրուն ես...»

Մեր ավտոմեքենաները զվարթ աղմուկով լցնում են խաղաղ բնությունը: Արտ ու ափից, մարզ ու թուփից դուրս են նետվում լորամարգիները: Մեր արագ վազքը կինեմատոգրաֆիայի սքանչելի ժապավենի է վերածել ամեն ինչ մեր շուրջ բոլորը: Հիմա բարձրանում ենք մի այլ լեռնապարիսպ: Մեր ճանապարհը անվերջ զալարումներ է կատարում: Ամեն մի բլրի, ամեն մի ժայռի շուրջ բոլորը անդադար վերելք, անդադար վայրեք, բայց միշտ դեպի առաջ: Ու հետո մի ընդարձակ հարթություն, մի սիրուն լեռնադաշտ, ամեն կողմից զմրուխտ լեռներով սահմանագծված: Գառնի ենք հասել: Մեր առջև է գյուղաքաղաքը, պողատու ծառերի խիտ անտառի մեջ իրիկնապահի անդորրը ապրող: Մարդ չի կարող չհափշտակվել ընդհանրապես այս զմայլելի տեսարանից: Դու չգիտես՝ մտածե՛ս այն հերքչության տաժանելի աշխատանքի մասին, որի շնորհիվ մեր նախնիքը սքանչելի վարելահողի են վերածել այս քարաշատ բնությունը, թե հիանա

մեր ստեղծագործ կոլլեկտիվների վրա, որոնք մեքենաների օգնությամբ կերպարանափոխում են բնությունը, հարկադրելով նրան առանց կամակորուքյան ծառայել իրենց:

Գառնի կամ Տրդատաբերդ: Այստեղ ամեն ինչ քեզ խոսում է այն մասին, որ դու գտնվում ես պատմական մի վայրում, ուր «բազում գործք արուքեան» կատարվել են:

Բայց մենք դեռ 7 կիլոմետր ճամբա ունենք Գեղարդ հասնելու համար, ամենից ավելի դժվարանցանքի մասը, մինչ արևը իր շողերը հավաքել է արդեն լեռների կատարից անդամ: Այստեղից սկսած լեռները աչից ու ձախից իրար մոտեցած, հազիվ մի նեղ անցք են ձգում մի անդնդախոր հեղեղատի մեջ, որ այժմ դրեթե ցամքած է, բայց որից աշնան ու գարնան հորդահոս և արագավազ Աղատն է ձևանում: Մեր ճանապարհը ձգված է այդ հեղեղատի եզերքովը, անվերջ դալարումներով: Վայրէջք է ու ձորերից, անձավներից դուրս խոտով թանձր խավարը ծածկել է ամեն ինչ: Ամեն բույսը դու կարող ես քու ավտոմեքենայովդ թռչել այդ անդունդի մեջ, այդ հսկա քարակույտների վրա, որոնք երկրաշարժների ամենի ցնցումների շնորհիվ միայն կարող էին տեղափոխվել: Գնալով ձորը նեղանում, լեռներն իրար են սեղմվում ու կազմում ծառախիտ մի անկյուն, որի մի կողմից, այդ պահին, անուշ երգի պես դու լսում ես հեղեղատից վազող ջրերի խոխոջը, դու լսում ես դարավոր բնկուզենիների տերերների փափսուքը:

Խարխափելով բարձրանում ենք մի փոքրիկ բլուր և ներս մտնում մի ընդարձակ բակ: Մեկ կողմը Գեղարդա կամ Այրի վանքն է, վանքերի խումբը ավելի ճիշտը, լեռան ստորոտին ամուր փակած, լուռ ու խորհրդավոր, իսկ հանդիպակաց կողմը՝ հյուրասենյակները: Մեզանից առաջ ուրիշներ էլ են եկել, որոնք ուրախության մեջ են արդեն: Մի սենյակ էլ մեզ է հատկացվում, ուր հարմարություններ ենք ստեղծում հանգստանալու համար:

Բացվել է մի գեղածիծաղ առավոտ: Օ՜, ես շատ առավոտներ եմ տեսել օտար երկրների լեռների վրա, բայց նրանք երբեք չեն ծնցրել այն խոր դգացմունքը՝ ինչ որ ես ունեմ հիմա: Երեք կողմից անմատչելի լեռներ խիտ թավուտներով ծածկված, գլխավերևը մի վճիռ շերտ երկնքի և ամեն կողմ անդորրություն, երանավետ խաղաղություն: Արևի շողերը դեռ չեն հասել մեզ, — նրանք շատ ուշ պիտի կարենան հասնել, — ու հայրենի լեռների գովը տիրապետում է շորս քոյրդ:

Դիմում եմ եկեղեցի: Առավա ժամերգու-

թյան պահն է: Դռան առջև մատաղ են առնում, ներսը՝ մկրտություն: Բայց ինձ հիացնում է շենքը, «կաթուղիկէն»: 13-րդ դարի դուռ է դա, բայց ի՞նչ սիրուն ճարտարապետություն, ի՞նչ քանդակներ, ամեն սյունի վրա, ամեն կամարի վրա, ամեն քարի վրա:

Սակայն Գեղարդա կամ Այրի վանուց վեհությունը կաթողիկեին մեջ պետք չէ փնտռել, այլ քովի տաճարների մեջ, մին դռնով կապված կաթողիկեին, մյուսները անջատ անջատ, բոլորն էլ նույն շրջանում կառուցված: Կառուցված: Ո՛չ: Բացատրություն մի կերպ է սա: Նրանք կառուցված չեն, այլ փորված հսկա ժայռերի մեջ: Փոքրիկ մատուռներ չեն սրանք, այլ խոշոր տաճարներ, սեղաններով, կամարներով, սյուներով, բոլորը միակտուր, ամեն կողմ սքանչելի նուրբ քանդակներով և անթիվ արձանագրություններով: Հայտնի ճարտարապետ Թ. Թումանյանը իր «Հայաստանի ճարտարապետությունը» անունով մեծարժեք հատորում, այս մասին գրում է. «Անիի մեջ շատ կան քարափոր եկեղեցիներ, մատուռներ և ժամատուններ, սակայն անոնցմե և ոչ մեկը չի կարող հավասարի Այրի վանքի քարափորներուն. այս վերջինս ամենեն ավելի փորձված արվեստագետներուն անգամ անհավատալի պատրանք թվելու չափ նրբությամբ, համաչափությամբ և վայելչությամբ կերտված է բնդհանրապես. և պետք է շատ ուշադրությամբ քննել տեսնելու և համոզվելու համար, թե գեղեցիկ սյուներ, խոշակներ, խարխալներ և ասոնք իրարու միացնող աղեղներ ու կամարներ միակտուր զանգվածներ են՝ կոշտ ապառաժին մեջ նրբին հաշիվներով կերտված» (էջ 349):

Այս տողերը գրողն էլ շատ տեղեր, — Վանում (Տոպրագ Գալե), Կիլիկիայում (Սիսիբերդը) և Եգիպտոսում («Թագավորաց հովիտը»), — տեսել է քարափորներ, սակայն ինչ որ նա տեսավ Այրի վանուց մեջ՝ վեր է ամեն գնահատությունից: Այրի վանուց քարափորները ճարտարապետական արվեստի հավերժական ցուցադրություններ են և արվեստի ճշուրդում մեր տղանդավոր ժողովրդի առաջագիմության աստիճանացույցը: Սա այն ժողովուրդն է, որ այսօր մեր հրաշալի երեւմանն է կառուցում իր Ստալինյան, Միկոյան, Բաղրամյան և բազմաթիվ այլ պողոտաներով, որոնց ամեն մեկ տունը մի շքեղ փաստ է ճարտարապետական բարձր ըմբռնումի:

Մեր բնկերուհիները ցերեկվա ճաշի պատրաստությունները լրացրած, մեզ են սպասում: Աճապարում ենք, կեսը ձգած ցերեկվա պատարագը, որին ներկա է մի սովար

բազմութիւն: Ծառերի տակ բացված է սեղան: Բայց միայն մեհրը: Գիշերը և վաղ առավոտյան բազմաթիւ ուրիշ խմբեր էլ են եկել: Ամեն կողմ ուրախութիւն, երգ ու խնծիղ: Ամեն կողմ սեղան և գինի: Բնության այս մուգ կանաչ ֆոնի վրա, բազմերանգ ծաղիկների պսակներով զարդարուն ու մաքուր հագուստներով պնդված այս հայ աղջիկները, իրենց կանչվողոցովը, երգ ու տաղովը ի՜նչ անուշ ներդաշնակութիւն են կազմում այս պահու: Երթունքիդ վրա է դալիս երգը՝

«Հայաստանի աղջիկները մարալ են ու չեյրան...»

Կեսօրից հետո, ժամը 3-ի մոտերը, մենք արդեն Գառնի ենք: Գլուխի երեխաները մեզ ցույց են տալիս ճանապարհը ու մեկ րոպե հետո մենք Տրդատաբերդի մուտքի առջև ենք: Նրա երկու կողմի պարիսպները դեռ կանգուն են և խորը տապալուրութիւն են ձգում վրա: Ու պատմութիւնը վերականգնւում է աչքիդ առաջ. մտքով փոխադրւում են 1900 տարի առաջ... Ամեն կողմ շինության հակա քարեր, սյուներ, խոշակներ, պատվանդաններ, կամարներ, բոլորն էլ կրանիտից, բոլորն էլ ամենանուրբ հաշիվներով հղկված, նկարագրաւորված: Ինչ որ դու տեսնում ես այստեղ, պարզապէս հիանալի է, շանելու համար անհավատալի: Կարծես դեռ երեկ փլած է ճարտարապետական այս սքանչելի կոթողը, որի ամեն մեկ բեկորի վրա հաշիվ և գեղարվեստական ճաշակի կենդանի ու խոսուն նմուշներ կան: Ու կարծես թե պիտի կարենաս դուրսութիւնը վերականգնել այս փառավոր շէնքը, այնքան մոտ են ընկած քարի այդ հսկայական կտորները և այնքան որոշ՝ ո՛ր կտորին որի՛ մասը լինելու: Ամբողջ բերդը, — այժմ պտղատու ծառերով մի ընդարձակ պարտեզ, — դեպի Ազատ գետ երկարած մի բլուր է, մուտքի կողմից գետնի հավասար, բայց մյուս երեք կողմերից անդնդախոր ձորով շրջապատված: Լսենք այս մասին Թորամանյանին.

«Նշանավոր պատմական հին ամրոց է Գառնին: Մեր պատմագրերից շատերը անմատոյց ամուր կամ հզոր անուն են տալիս այս անմատույց վայրին: Դեռ նախաքրիստոնեական շրջանին ևս անառիկ ամրոց լինելուն տեղեկութիւններ կան, սակայն վերջին անգամ, հայոց թագավոր Տրդատը, ըստ Մովսէս Խորենացու, նոր բերդ շինեց, մեջի իր արքունիքով միասին, նաև մեկ հովանոց «ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովիդատոյ» կամ «սարաւոյր հովանոց Տրդատայ» անունով մի

շքեղ սյունազարդ անդամատակով և քարյա խեն աստիճան սանդուղքով բարձրացող միայն մի բաժանմունքից բաղկացած առանձին սենյակ...»:

Մի այլ տեղ, Թորամանյանը խոսելով այն մասին՝ թե Գառնիի այդ զմայլելի սենյակը տաճար էր թե հովանոց, դիտել է տալիս. «Գառնիի Տրդատի հովանոցը մի քանի գիտնականների կարծիքով մեհյան էր, ոչ թե հովանոց: Սակայն մանրամասն քննութիւնը բոլորովին պարզված է այժմ այդ ենթադրութիւն սխալ լինելը, նույնիսկ այժմ ավերակների մեջ գոյութիւն ունեցող անվիճելի փաստերով... Գառնիի շէնքին արեւադիր լինելը միանգամայն հակառակ է ընդհանրապէս հռոմեական երկրներում ընդունված մեհյանաշինութեան, հետո, մեհյաններ, առանց բացառութեան, երբեք պատուհաններ չեն ունեցել, իսկ Գառնիի շէնքի ավերակներում տակավին պահված են, բացի ձոխ քանդակազարդ դռան շրջանակից, մի քանի արտակարգ գեղեցկութիւն քանդակազարդված խոշոր պատուհանների շրջանակներ: Հետևաբար, Գառնիի մեջ կանգնված այդ գողտրիկ շէնքի շինողը՝ Տրդատ Ա. լինի թե Գ., շինած է իբր անհատական հովանոց՝ շրջակա տեսարանների բնական գեղեցկութիւնը վայելելու համար, ոչ թե իբր մեհյան»:

Գառնի: Ծիշոտ է արդոք այն վարկածը թե ավրոպական «garnison» բառը ստեղծված է այս անմատչելի ամրոցի պարիսպների տակը, հռոմեական զորքերի կողմից, որոնց համար սարսափ է եղել ներսը ամրացած հայ բանակը՝ Գառնիի զորքը...

Ու մինչ իմ ընկերները թռչկոտում են դիրքից դիրք, հիանալու համար խաղաղ բնության ընծայած տեսարանների կամ այս բեկորների, քանդակների թարմութեան, ամբողջականութեան, կամ այս առյուծների կորովի արտահայտութեան վրա, — ես մտածում եմ մեր անցյալի մեջ սուզված փառքերի մասին, որոնց մեկ նմուշն է հիմա իմ աչքիս առջև, բայց որոնք սփռված են մինչև Փոքր Հայք, մինչև Կիլիկիա: Աչքիս է հանդիպում բերդի մուտքին ու հովանոցի պատերից մեկի վրա Հնութեանց պահպանութեան կոմիտեի կողմից դրված հայտարարութիւնը: Արդո՞ք պահպանվել են այն մյուս բեկորներն ևս, որոնք դուրս են սուլետական երկնակամարից: Արդո՞ք մի օր նրանք ևս պիտի դրվեն հոգածու ձեռքի տակ, թե պիտի մնան միշտ իբր «տրչա ւաւ-զակաց»...:

